

Krzysztof Morawski

Muzeum Azji i Pacyfiku im. Andrzeja Wawrzyniaka
Polski Instytut Studiów nad Sztuką Świata

Stupy ołtarzowe z obszaru buddyzmu tybetańskiego w zbiorach Muzeum Azji i Pacyfiku – ewolucja form i symbolika

Stupa jest jednym z najważniejszych symboli buddyzmu¹, znany we wszystkich trzech odmianach tej religii: therawadzie (buddyzmie południowym), mahajanie i wadźrajanie. Jest relikwiarzem, wytworzonym w starożytnych Indiach, którego kształt mocno zmieniał się wraz upływem czasu i z rozprzestrzenianiem się buddyzmu na kolejne kraje. Stupy wolno stojące pełnią jedną z trzech funkcji: relikwiarza na doczesne szczątki świętej osoby, relikwiarza na przedmioty z nią związane, pomnika upamiętniającego ważne dla buddyzmu miejsce. Zarówno całość stupy, jak i jej poszczególne części mają własną symbolikę. Celem artykułu jest przybliżenie tego obiektu poprzez ukazanie ewolucji form i złożonej symboliki oraz przedstawienie metalowych stup ołtarzowych ze zbiorów Muzeum Azji i Pacyfiku im. Andrzeja Wawrzyniaka w Warszawie.

O przemianach kształtów stupy

Termin *stupa* pochodzi z sanskrytu i oznacza „szczyt”, „wierzchołek”, jednak przez buddystów jego znaczenie zostało rozszerzone na kopiec relikwiarzowy. W starożytnych Indiach chowano w półkulistych kopcach królów i wodzów, a być może także wybitnych kapłanów-braminów. Według *Parinirwana sutry*, zawartej w Kanonie Palijskim, obejmującym święte dla buddystów teksty, Budda pozostawił instrukcje co do ceremonii, mających nastąpić po jego nirwanie – swoją wolę objawił uczniowi, Anandzie. Między innymi Budda miał polecić, by jego szczątki zostały złożone w złotej urnie i umieszczone w stupie, a sprawowanie kultu było zadaniem świeckich, nie mnichów.

Niemal nic nie wiadomo o stupie w pierwszych wiekach następujących po życiu Buddy, poza tym, że jakieś jej

przykłady zapewne istniały. Świadczą o tym inskrypcje indyjskiego cesarza Aśoki z dynastii Maurjów (władął ok. 269 – ok. 232 p.n.e.), z których wynika, że otaczał opieką, konserwował i powiększał stupy już istniejące i wznosił nowe. Właśnie inskrypcje Aśoki są najstarszym dowodem na istnienie kultu buddyjskiej stupy w Indiach. Jednak stupy z tego czasu są gliniane, nieliczne, zachowane głównie jako szczątki obudowane późniejszymi stupami o większych wymiarach.

Te spośród najstarszych, które można obecnie oglądać w kompletnej formie (stupy w Sañci i w Bharhut) powstały w II-I wieku p.n.e. i reprezentują wczesny typ tej budowli. Była ona wówczas półkulistym kopcem na niewysokim, kolistym cokole (podstawie, bazie, *medhi*). Główną część stanowiła dominująca pod względem rozmiarów kopuła (*anda*), dużo większa od wieńczącego ją masztu (*jaszti*), z parasolem lub wieloma parasolami (*čhattra*) – w Indiach królewskimi symbolami rangi, o formach dysków (ułożonych jeden nad drugim i stopniowo, ku górze, coraz mniejszymi) oraz otaczającego maszt ogrodzenia (*harmika*) na planie kwadratu. W pewnej odległości od stupy znajdowało się kolistą zewnętrzną ogrodzenie (*wedika*) z 4 bramami (*torana*), zwróconymi w 4 strony świata. Kult polegał na okrążaniu budowli (nie ma sposobu wejścia do środka!) tak, by mieć ją po prawej ręce, czyli zgodnie z kierunkiem ruchu słońca. Wewnątrz masywu stupy znajdowały się: zamknięty na zawsze właściwy relikwiarz (ukryty w kopule), konstrukcja podobna do sprych koła oraz pionowy filar *jupa* (przechodzący przez miąższ kopuły i, z wyjątkiem najwcześniejszych stup, złączony w jedno z *jaszti* – masztem, na którym są parasole). Kopce takie były z gliny lub z niewypalonych cegieł, obłożonych cegłami wypalonymi, a na nich zaprawa albo niekiedy kamienne płytki².

¹ Głównym jest koło *Dharmy*, o ośmiu sprychach, symbol Ośmiostopniowej Ścieżki.

² Wg A. Jakimowicz, *Sztuka Indii*, Warszawa 1964 (także inne wyd.), s. 35; podstawowe dane o stupie: J. Turner (wyd.), *The Dictionary of Art*, London 1996, hasło: *Stupa* w t. 29; wskazówki Buddy dla Anandy, za: F. Ricca i E. Lo Bue, *The Great Stupa of Gyantse*, London 1993, s. 33.

Późniejsza ewolucja stupy dokonała się w północno-zachodnich Indiach, w południowych zaś forma półkulistej czaszy pozostawała bez istotnych zmian. Dodano tam tylko dwa architektoniczne szczegóły: nische z posągami Buddy, rozmieszczone na powierzchni *andy* – wierny, okrążając stupę, oddawał cześć nie tylko jej, lecz również owym postaciom – oraz rzędy pięciu wolno stojących filarów przy każdej bramie. Przykładem była, obecnie zrujnowana, stupa z ok. 200 roku³ w Amarawati nad rzeką Kryszna, niegdyś największa i niewykluczone, że najstarsza (zawiera w sobie strukturę być może z czasów Aśoki) buddyjska stupa południowych Indii.

Ewolucja form stupy, która zaczęła się od wznoszenia stup coraz wyższych, a nieco później doprowadziła do powstania stup z cokołem na planie kwadratu, została zapoczątkowana na terenie Gandhary, prowincji w północno-zachodnich Indiach⁴ ok. I wieku. Najstarsze przykłady takiej budowli znajdują się prawdopodobnie w Taksili, będącej od końca I wieku jedną ze stolic Imperium Kuszanów (istniało od początku n.e. do III w.). Do najwcześniejszych przykładów należy stupa Dharmaradzika⁵ (ok. I w.) w niewielkiej odległości od miasta (dziś częściowo zrujnowana) oraz stupy w Sirkap, jednym z trzech organizmów miejskich Taksili (m.in. starannie opracowana stupa zw. dwugłowego orła, datowana na okres I w. p.n.e. – I w. n.e.⁶ – nazwa pochodzi od jednego z motywów zdobniczych); z tych budowli są obecnie zachowane tylko cokoły. Inne przykłady stup o kwadratowej podstawie również pochodzą z terenu Gandhary, z I-V wieku i reprezentują typ określany jako tarasowata stupa: ich kwadratowy cokół jest wysoki, zwężający się ku górze, podzielony gzymsami na kilka poziomów i zdobiony niszami (trapezoidalnymi oraz o formie trójliścia, zawierającymi rzeźby Buddów i bodhisattwów), a także pilastrami bądź półkolumnami (zdobienia są wykonane ze stiuku). Kwadratowy plan wynikał z chęci mocniejszego podkreślenia symbolicznego związku stupy z czterema głównymi kierunkami świata (we wczesnych budowlach

wyrażanego przez obecność czterech bram – toran). Według innego poglądu, zadecydował wpływ sztuki helleńskiej, z dominującymi w niej prostokątnymi cokołami budowli⁷.

Również w Gandharze doszło do drugiej ważnej innowacji: pojawienia się cokołu na planie krzyża równoramiennego. Jest to w istocie plan kwadratu z czterema ciągami schodów, po jednym z każdego boku. Najwcześniejsza stupa tego rodzaju była wzniesiona w Peszawarze (staroż. Puruszapura, do końca I wieku jedna ze stolic Imperium Kuszanów), a dokładniej na jego przedmieściu Shah-ji-ki-Dheri, w I lub na przeł. I i II wieku. Obecnie niezachowana – znana tylko z opisów podróżników i z badań archeologicznych⁸.

Nowe wytworzone w Gandharze formy stupy rozprze-strzeły się zarówno na obszarze Azji Środkowej, jak i dostały się z powrotem do północnych Indii, w obu tych regionach dalej rozwijane. Plan największej buddyjskiej świątyni na świecie, stupy Borobodur na Jawie Środkowej, z ok. 800 roku, z wielokrotnymi, schodkowymi występami na każdym boku kwadratowego, wielostopniowego cokołu, stanowił skrajne rozwinięcie tej idei.

Do Azji Środkowej buddyzm dotarł w pierwszych wiekach naszej ery z południa i pozostał tam: w zachodniej części do wieku VIII (z przerwą od końca IV do początku VI w., spowodowaną najazdem Hunów), skąd został ostatecznie wyparty przez islam, natomiast we wschodniej części (dzisiejszy Turkiestan Chiński) do XIII wieku, do podboju przez Mongołów.

Właśnie na terenie wschodniej części Azji Środkowej, w obrębie oaz z miastami, przez które prowadziły dwie odnogi Jedwabnego Szlaku (północna i południowa, omijające pustynię Takla Makan), zachowały się pozostałości stup, świadczące o dalszym rozwoju ich form. Dominowały liczbowo stupy w typie z Gandhary, z kwadratowym, kilkupiętrowym cokołem, przy czym liczba pięter cokołu wzrastała. W jego ścianach były wykonane nische z reliefowymi postaciami Buddów i bodhisattwów. Na nim spoczywał mniej lub bardziej wydłużony bęben, zwieńczony czaszą, z drewnianym drzewcem, na którym były osadzone dyski-parasole. Całość otaczano murem. To etap w procesie powiększania się cokołu kosztem kopuły. Szczególnie na terenie Turfanu – miasta-oazy i okolicznego regionu na północnym ramieniu Jedwabnego

³ Daty odnoszące się do naszej ery są podane w całym tekście bez skrótu „n.e”, o ile nie wymaga tego sens zdania.

⁴ Współcześnie obszar w północnym Pakistanie i Afganistanie, w większości po pakistańskiej stronie granicy.

⁵ Istniejąca od czasów ces. Aśoki, jako jedna z ośmiu głównych stup (mających pomieścić relikwie Buddy), wzniesionych przez tego popierającego buddyzm władcę na terenie jego rozległego państwa. Wg J. Tucker, *The Silk Road. Art and History*, London 2003, s. 41. W okresie Imperium Kuszanów do pierwotnej, okrągłej stupy dodano nowy cokół, o kwadratowym planie, co stanowiło nowość w rozwoju architektury buddyjskiej.

⁶ J. Tucker, *The Silk Road...*, s. 40, datuje ją na I w.

⁷ Pierwszy z tych poglądów – wg F. Ricca i E. Lo Bue, op. cit., s. 37; drugi – wg J. Turner (wyd.), *The Dictionary of Art*, London 1996, t. 30, hasło: *Taxila*.

⁸ C. Yamamoto, *Introduction to Buddhist Art*, New Delhi 1990, s. 33; J. Tucker, op. cit., s. 49.

Szlaku, stosunkowo niedaleko od Chin, stupy przyjęły formę wysokiej, prostokątnej wieży z piętrami przedzielonymi gzymsami. W Rawak, w pobliżu Chotanu (stolicy niewielkiego królestwa na południowym z kolei ramieniu Jedwabnego Szlaku), zachowała się w ruinie stupa z ok. IV wieku, o cokole na planie równoramiennego krzyża (z podwójnym, schodkowym występem ze schodami na każdym z boków kwadratu, stanowiącego zasadniczy obrys tej stupy), a przy tym tarasowato zwężającym się ku górze, trójstopniowym. Na tym cokole znajdowała się czasza o kolistym planie. Całość była otoczona podwójnym murem, na którym przedstawiono w reliefach ze stiuku Buddę, bodhisattwów i czterech strażników stron świata (lokapalowie) – rzeźby częściowo zachowane do dziś. Stupa w Rawak nie ma analogii w Azji Środkowej, jeśli chodzi o krzyżowy plan cokołu.

Osobną grupę stanowią stupy o kilku czaszach na wysokich bębnach, umieszczonych na wspólnym cokole i wreszcie stupy kolisty, występujące na tym obszarze tylko wyjątkowo, w okolicy Miranu⁹.

Jest istotne, że środkowoazjatyckie stupy wieżowe są zbliżone kształtem do pagód (chiń. *ta*), charakterystycznego typu buddyjskiej budowli w Chinach, wytworzonego przed VI wiekiem n.e. Pagoda, w odróżnieniu od stupy, jest budowlą, do której wnętrza się wchodzi. Dwie najstarsze zachowane do dziś pagody to świątynie: Songyue z 523 roku w prowincji Henan w środkowych Chinach i Shentong z 544 roku w prowincji Shandong we wschodniej części kraju. Zdania różnych autorów w kwestii pochodzenia pagody są sprzeczne. Mogła ona powstać z połączenia wysokiego, wielostopniowego cokołu wieżowej stupy ze starochińską wieżą *que* (lub *cue*), mającą plan kwadratu, wielopiętrową i wolno stojącą¹⁰. *Que* w czasach dynastii Han (206 p.n.e. – 220 n.e.) służyły jako wieże wartownicze, budowle do rekreacji i także taoistom „do kontaktów z duchami powietrza”¹¹. Ogółem w chińskiej architekturze istniały 4 typy pagód: wielopiętrowa, wielopiętrowa ze zredukowanymi okapami, mały pawilon i „biała pagoda” (*beita*), będąca po prostu tybetańską stupa, rezultatem innej

drogi rozwojowej, znaną w Chinach od XIII wieku za sprawą Mongołów, sprzyjających buddyzmowi tybetańskiemu.

Wytworzoną w Gandharze tarasową stupa przyjęto również na przeciwległym względem Azji Środkowej obszarze: stupa wróciła w swym nowym kształcie do północnych Indii. Tu jednak nie była jedyną formą tej budowli. Dla przykładu stupa Dhamekh w Sarnath, z VII wieku (forma nadana po renowacji wcześniejszej budowli), była na planie kolistym, złożona z dwóch wysokich cylindrów, z których dolny, szerszy, z 8 niszami na posągi, odgrywał rolę cokołu, a górny, węższy – bębna, zwieńczonego niewielką czaszą z *harmiką* i parasolami-dyskami. Ta budowla jest częściowo zachowana do dziś, choć bez czaszy i posągów. Natomiast wielka stupa, stanowiąca centralny punkt buddyjskiego klasztoru w Nalandzie (był tam największy w owych czasach buddyjski uniwersytet, czynny od 427 r. n.e. do końca XII wieku – kres położył mu najazd muzułmanów) miała właśnie czworokątny cokół (zdobiony stiukowymi rzeźbami), z wieżami w każdym z jego naroży i osobnymi schodami wiodącymi na szczyt budowli, do głównego relikwiarza. Do naszych czasów zachowała się tylko w ruinie.

Również słynną i niezmiernie ważną dla buddystów jako cel pielgrzymek świątynię Mahabodhi, oświecenia Buddy, w Bodhgaya (kon. VI wieku), choć niebędącą stupa, można zaliczyć do konstrukcji wywodzących się z jednego z typów stupy. Ma ona wysoki, trzystopniowy cokół-taras na planie prostokąta, z czworobocznymi wieżami zwężającymi się w górę, ustawionymi w jego narożach. Zasadnicza świątynia, znajdująca się na tarasie, jest nakryta dominującą nad całością, siedmiostopniową wieżą, również czworoboczną, zwężającą się w górę. Wieńczy ją, jak i pozostałe wieże, niewielka stupa.

Oprócz stup, odgrywających rolę świątyń, były wznoszone mniejsze stupy wotywny. Jedna z nich, w Nalandzie, prawdopodobnie z VII wieku, szczególnie dobrze zachowana, jest czworokątną budowlę zbliżoną kształtem niemal do wieży. Dominuje w niej czterostopniowy cokół (rozcłonkowany, jak było to ówczesnie przyjęte, za wzorem Gandhary, gzymsami i pilastrami, zawierający nisze na reliefowe posągi Buddów i bodhisattwów). Na cokole jest bęben (również w nim są nisze, obramione portalami, z rzeźbami Buddy) i czasza. Charakterystyczne jest owo zmniejszanie się czaszy względem cokołu, który w pierwotnych stupach był niewysoki, a z czasem stał się dominującym elementem – taki był główny kierunek ewolucji stupy. Ponadto opisywany przykład budowli, przez swoją wielopoziomowość i silnie podkreślone poziome

⁹ J. Tucker, ibidem, s. 184–185; J. Turner (wyd.), op. cit., t. 6, hasło: *Central Asia*, zwłaszcza s. 297.

¹⁰ J. Turner (wyd.), ibidem, t. 6, hasło: *China*, zwłaszcza s. 649; także hasła: *Pagoda* i *Stupa*.

¹¹ Zdaniem części badaczy, pagoda miała pochodzić z Indii i po przekształceniu na terenie Nepalu stać się formą znaną w Chinach za pośrednictwem Tybetu (E. Waldschmidt, *Nepal. Art Treasures from the Himalayas*, London-Calcutta 1969, s. 38).

podziały, może nasuwać skojarzenia z chińską pagodą. Nie jest pewne, czy jest to rezultat równoległego, niezależnego rozwoju form architektonicznych, czy też nastąpiło jakieś wzajemne oddziaływanie. W Nalandzie studiowali, wśród przybyszów z południowej i wschodniej Azji, również Chińczycy.

Stupy w północnych Indiach wznoszono z cegieł, również z kamieni, a dekorujące je rzeźby wykonywano ze stiuku. Należy zauważyć, że przyjmowały różne formy: wznoszono zarówno odznaczające się pierwotnym kształtem, z półkulistą czaszą jako głównym elementem konstrukcji, jak i stanowiące ilustrację późniejszych zmian¹².

Na terenie Nepalu dokonana się kolejna, istotna z punktu widzenia ewolucji stupy, zmiana. Właśnie tam nadano *harmice* kształt wielkiej, czworobocznej kostki (czy też – przysadzistej wieżyczki) oraz powiększono parasole wieńczące czaszę w masywną iglicę (złożoną z 13 dysków lub schodkowato zwężających się stopni, umieszczonych na wspólnej osi), zwężającą się ku górze¹³. Nad iglicą był jeszcze jeden osobny parasol-baldachim, wyraźnie szerszy od niżej położonych dysków, oraz niewielkie zwieńczenie. Iglica stała się optycznie co najmniej równie ważną częścią budowli, jak cokół i kopuła, a nawet potrafiła nad nimi dominować. Ta nowa forma stupy została następnie przyjęta w Tybecie.

Swoiście nepalską cechą stup są 4 wielkie pary oczu Buddy, ze skrótowo zaznaczonym nosem, malowane na *harmice* (po jednej parze z każdej strony) – zwyczaj wprowadzony w XIV wieku.

Stupy powstające w Nepalu, odznaczały się mnogością kształtów. Wielkie cele buddyjskich pielgrzymek, jakimi są stupy Swajambhunath i Bodnath, obie w dolinie Katmandu, mają niemal pierwotną formę, z wielką, półkulistą kopułą w zasadzie dominującą nad całością (choć również mają ową wysoką iglicę, a stupa Bodnath dodatkowo – rozbudowany, tarasowaty, kilkupoziomowy cokół, co prawda nie nazbyt wyniosły). Do kopuły przylegają płytkie, lecz duże kaplice o formie portali, z posągami Buddy. Od VII–VIII wieku pojawiały się stupy z cokołami złożonymi z szeregu coraz węższych kondygnacji (niekiedy o planach zmieniających się z piętra na piętro), przy czym cokoły swymi rozmiarami zdominowały czaszę. Plany były różnorodne: kwadratowy, kolisty,

ośmiokątny, krzyżowy i plan figury o 20 kątach (*wimsatikona*), przyjęty także w Tybecie. Nepalskie stupy wotywnie mają swoisty kształt, z optycznie dominującą kopułą, która rozszerza się w dół, nieco podobnie do dzwonu¹⁴.

Tybetańską innowacją stupy (tu zwanej: *czorten*) była nowa forma samej kopuły, rozszerzającej się lekko w górę, z zaokrągloną górną krawędzią, a nazywanej *bumpa* (tyb. waza). Taką formę mają również stupy wotywnie wznoszone przez tybetańskich pielgrzymów w Nepalu, taka też przeważa w Tybecie. Mają ją również niezliczone stupy wznoszone na całym obszarze, na którym jest wyznawany tybetański buddyzm, a więc w Mongolii (od XVI w.; tutaj zwanej: *suburgan*), w Chinach (od XIII w., typ wspomniany wyżej), w Bhutanie, Sikkimie i innych krajach Himalajów¹⁵.

Symbolika stupy

Oddanie czci stupie jest w buddyzmie obrzędem przynoszącym religijne zasługi. Sposób wyrażenia tego hołdu, okrążanie stupy w prawą stronę (*pradakszina*), jest jednak przedbuddyjski – wywodzi się z kultu sił przyrody, zwłaszcza kultu słońca. Buddyjska stupa jest symbolem nirwany Buddy, jego umysłu, a także jego nauki. Ma jednak także inne, starsze niż buddyzm, znaczenia kosmologiczne i odnoszące się do symboliki władzy królewskiej, wywodzące się z myśli starożytnych Indii. Na to nakłada się jeszcze symbolika związana z tantryczną, najmłodszą odmianą buddyzmu. W sumie symbolika stupy jest złożona:

Stupa jako relikwiarz zawierający szczątki Buddy stała się symbolem jego przejścia w nirwanę i w ogóle symbolem nirwany. Ponadto gdy wraz z wyłanianiem się mahajany tworzyła się koncepcja trzech ciał Buddy (a właściwie sfer jego przebywania / objawiania się), stupa okazała się stosownym symbolem dla *dharmakai* – najwyższej z tych sfer (inaczej stanu Buddy, stanu oświecenia, przebywania w nirwanie).

¹² Na temat stup w Indiach: J. Turner (wyd.), op. cit., t. 15, hasło: *Indian Subcontinent*, zwłaszcza s. 220, 249, 262; także hasła w różnych tomach, dotyczące konkretnych miejscowości; W. Speiser, *Baukunst des Ostens*, Essen 1964, tabl. 46 (stupy w Nalandzie).

¹³ Nepalskie iglice miały dwójaki obrys: bywały okrągłe, inne – kwadratowe.

¹⁴ O rodzajach nepalskich stup: E. Waldschmidt, op. cit., s. 36 n.

¹⁵ Inaczej wyglądają stupy w Azji Południowej (Sri Lanka) i Południowo-Wschodniej, czyli w krajach buddyzmu południowego – therawady, gdzie w większym stopniu niż w buddyzmie północnym (mahajanie i wadźrajanie) nawiązano do pierwotnego indyjskiego kształtu stupy. Ogólnie dominująca jest kopuła, zwłaszcza na Sri Lance, której stupy (tu zwane *dagaba*) powtarzają klasyczne wzory indyjskie, znane z Sańci w północnych Indiach. Na terenie Azji Południowo-Wschodniej nastąpił jednak rozrost partii cokołu i iglicy w proporcji do kopuły, a całość stała się dzwonowata (w Tajlandii) lub zyskała formę smukłego stożka o wklęsłych bokach (w Birnie).

Po wtóre, stupa stanowi symboliczny łącznik między sferą ziemską a nadziemską. Wyraża to zwłaszcza symbolika wewnętrznego filara umacniającego stupę, symbolizującego oś świata (na Cejlonie jest on zwany *indrakila* – gdyż miał być narzędziem Indry, do oddzielenia nieba od ziemi i do podparcia sklepienia niebieskiego). *Anda* – nazwa czaszy dominującej w pierwotnych stupach – znaczy „jajo”, a ono oznacza środek wszechświata¹⁶. Stupa jest więc symbolem kosmosu. Poszczególne części stupy rozumie się jako symbole żywiołów: cokół – to symbol ziemi, czasza – wody, iglica – ognia, dodatkowy szeroki baldachim – powietrza, zwieńczenie – eteru bądź przestrzeni¹⁷.

Ponadto, będąc osią świata, jest stupa symbolem góry Meru z mitologii indyjskiej – góry zaakceptowanej przez buddystów w ich wyobrażeniach o wszechświecie. Meru ma bowiem znajdować się pośrodku świata, otoczona czterema kontynentami. Przy tym *harmika* symbolizuje niebo Trajastriśa (33 bogów), najniższy z rajów nad tą mityczną górą, a ostatni dysk iglicy – wysoko położone niebo Akanisza (na górnej granicy świata form). Iglica symbolizuje także etapy na drodze do oświecenia.

W stupie wyraża się także symbolika drzewa życia, mającego swój buddyjski odpowiednik – drzewo oświecenia (drzewo *bodhi*, w przypadku historycznego Buddy Śakjamuniego figowiec, pod którym medytował i doznał oświecenia). W stupach z Nepalu i Tybetu, mających rozbudowane iglice, ten właśnie element jest symbolem drzewa życia. *Harmika* oznacza więc też ogrodzenie wokół niego.

W Indiach stupa była symbolem człowieka, a dla buddystów – symbolicznym przedstawieniem Buddy. Cokół oznaczał lwi tron, stopnie powyżej cokołu – nogi, kopała – tułów, *harmika* – głowę, iglica – koronę. Parasol był w starożytnych Indiach jednym z królewskich atrybutów, a zatem wyrażał szacunek dla danej osoby i jej wysoką rangę. W przypadku stupy należy się on Buddzie, będącego dla swych wyznawców – Ćakrawartinem, uniwersalnym władcą. W tybetańskim buddyzmie stupa wyraża obecność Adibuddy (Pra-Buddy),

najwyższego z Buddów, z którego mają wywodzić się wszyscy pozostali¹⁸.

Prócz tego wielkie stupy typu *gomang* (opis typu – poniżej), poprzez rzeźby i malowidła zawarte w ich wnętrzu, a ukazujące postacie z panteonu tantrycznego buddyzmu, wyraża pojęcia właściwe tej jego odmianie¹⁹.

Stupy w Tybecie

Wszystkie stupy określa w Tybecie słowo *czorten* (*mcod rten*), co oznacza „pojemnik na cześć” (lub: na uwielbienie). Stupa jest zasadniczo także *thuktenem*. Słowo *ten* (*rten*) oznacza „naczynie” lub „pojemnik”; natomiast *thuk* (*t’ugs*) – to „duch”, termin oznaczający w tybetańskim buddyzmie stan Buddy, najwyższą duchową zasadę. Dlatego wznoszenie stupy oznaczało (i ciągle oznacza) tyle, co przysparzanie kolejnej relikwii i przynosi poważną religijną zasługę.

Obecne w Tybecie pisma o architekturze, wywodzące się z Indii, wymieniają osiem typów stupy, symbolizujących tyleż wielkich wydarzeń z życia Buddy. Pierwowzory miały być wzniesione w Indiach, w miejscach tych wydarzeń, którymi były: 1. narodziny (stupa w Lumbini); 2. oświecenie (lokalizacja: Magadha); 3. nauczanie (Waranasi); 4. uniesienie się w powietrze przez Buddę i wyprowadzenie ze swej postaci ognia i wody, a także zwielokrotnienie swej postaci (stupa w Śrawasti); 5. zstąpienie z nieba Tuszita (wg części opracowań – z nieba Trajastriśa, 33 bogów – dokąd wstąpił, by głosić swe nauki swojej matce, królowej Mai) – Kanjakubdza (wg innych: Sankaśja); 6. rozstrzygnięcie sporu między dwoma grupami mnichów (Radżagryha); 7. rozważanie Buddy, jak długo ma żyć i długotrwała medytacja (Wajśali); 8. nirwana (Kuśinagara)²⁰.

¹⁸ D. I. Lauf, op. cit., s. 139–141.

¹⁹ Wnikliwie o symbolice stupy w: F. Ricca, E. Lo Bue, op. cit., s. 33–36.

²⁰ Za: J. Powers, *Wprowadzenie do tybetańskiego buddyzmu*, przeł. J. Janiszewska, Kraków 1999, s. 220–221. Jednakże lista tych wydarzeń różni się nieco wg różnych autorów. Powtarzają się cztery główne, czyli: narodziny, oświecenie, pierwsze kazanie i nirwana, natomiast zestaw czterech pozostałych bywa nieznacznie odmieniany, choć na ogół powtarzają się z nich trzy: cud w Śrawasti, zstąpienie z nieba Tuszita i poskromienie rozszalałego słonia Nalagiri w mieście Radżagryha. Inaczej jeszcze prezentuje się zespół 8 czortenów, opisany przez B. Ch. Olschak i T. Wangyala. Symbolizują one: narodziny, wizytę w sferze bogów i zstąpienie z nieba, moc wydłużania życia, którą ma bogini Usziszawidźaja (tyb. Tsugtor Namdzialma); duchowe zdolności Buddy do walki z siłami zła; zwycięstwo nad tymi siłami przed dostąpieniem oświecenia; samo oświecenie; dyskurs Buddy o trzech ścieżkach do duchowego wyzwolenia, czyli

¹⁶ „Stupa jako całość jest kosmicznym jajem, potencjalnie zawierającym w sobie całość wszechświata”; cyt. za: F. Ricca i E. Lo Bue, op. cit., s. 34. Autorzy podkreślają także podobieństwa w symbolice wewnętrznego filara stupy do symboliki słupa, przy którym składano ofiary w religii wedyjskiej.

¹⁷ D. I. Lauf, *Das Erbe Tibets*, Bern 1975, s. 139–141, z zamieszczonym rysunkowym schematem stupy; podobny schemat w: J. Tokarska-Bakir, *Modlitwa żywiołów*, Poznań 1996.

W Tybecie, w grupie dużych, wolno stojących stup (stup architektonicznych) przeważają natomiast tylko trzy typy. Są to:

– *Byang-chub mChod-rten* [*czangczup-czorten*] – stupa Oświecenia Buddy; ma ona wysoki cokół (na kwadratowym planie), nad którym są 4 coraz węższe, również kwadratowe stopnie i mała, spłaszczona, rozszerzająca się ku górze *anda*, nad nią zaś wysoka iglica, złożona z 7 lub 13 dysków, baldachim i zwieńczenie (złożone z formy słońca, półksiężyca i kropli eterycznej);

– *lHa-babs mChod-rten* [*lhapa-czorten*] – stupa zstąpienia Buddy z nieba Tuszita (lub Trajastriśa), odznacza się ona obecnością schodów na jednej, lub wszystkich, stronach cokołu²¹, wiodących ku kopule.

– *sGo-mang mChod-rten* [*gomang-czorten*] – czyli stupa „o wielu drzwiach”; swoiście tybetański typ stupy, jedynej, do której wnętrza się wchodzi. Symbolizuje pierwsze kazanie Buddy w Parku Gazel w Sarnath. Ma ona formę obszernego budynku o kilku coraz węższych kondygnacjach, zwieńczonego kopułą z iglicą, baldachimem i symbolami księżyca i słońca. Wewnątrz na poszczególnych kondygnacjach są kaplice, a w nich rzeźby i malowidła ściennie, ukazujące postacie z rozbudowanego panteonu tybetańskiego buddyzmu. Ze względu na obecność tychże przedstawień w dużej liczbie ten typ czortenu nosi również tybetańską nazwę *kumbum* – „sto tysięcy wizerunków”. *Gomang* jest znany od XII wieku²². Najstynniejsza i największa budowla tego rodzaju znajduje się w mieście Gyantse w południowym Tybecie (początek prac w 1427, a ukończenie ok. 1442 r.).

W Kraju Śniegów (i innych krajach buddyzmu tybetańskiego, w tym w Mongolii) żadna ceremonia religijna z udziałem w pełni wyświęconego mnicha nie może się odbyć bez stupy, wizerunku bóstwa (głównie posążka sakralnego, ale może to być także *thanka* – zwijany obraz sakralny) i buddyjskiej księgi. Te przedmioty, zwane trzema podporami (*rten gsum*), symbolizują trzy buddyjskie klejnoty – Buddę, *sanghę* – wspólnotę mnichów i *Dharmę* – buddyjskie prawo, naukę. Ponadto stupa symbolizuje Buddę, umysł Buddy i nirwanę; wizerunek – ciało Buddy i wspólnotę mnichów, a księga – słowo Buddy, buddyjskie objawienie. Miniaturową stupę

umieszcza się na buddyjskim ołtarzu, zarówno w klasztorach, jak w prywatnych domach. Znajduje się na drugiej półce, licząc od góry. Na najwyższej jest miejsce na posążek lub posążki. Natomiast księgi umieszcza się w Tybecie osobno, po bokach ołtarza, każda owinięta osobną chustą i zabezpieczona dwiema drewnianymi okładkami.

Relikwie wewnątrz stup w Tybecie

W tybetańskich stupach wielkich rozmiarów – architektonicznych (wolno stojących) umieszczano gliniane, niewielkie plakietki wotywnie *tsa-tsa* z odcisniętymi fragmentami świętych tekstów lub przedstawieniami różnych rodzajów stupy albo różnych bóstw. Plakietki znajdowały się wewnątrz *andy* albo w górnej części cokołu – były widoczne przez okienko w *andzie* (przez które też można było dokładać kolejne).

W stupach umieszczano relikwie świętych lamów – mogły one mieć również formę plakietek *tsa-tsa*, zawierających dodatek z popiołów po kremacji świętego; ponadto także księgi religijne (co stanowiło zjawisko późniejsze). Zresztą do stup już istniejących wkładano zużyte *thanki* i księgi – przedmioty uważane za święte, a przez to niepoddawane zwyczajnemu wyrzuceniu czy zniszczeniu²³.

Natomiast w stupach miniaturowych, czyli ołtarzowych i wotywnych, znajdowały się relikwie świętych (np. fragmenty ubrania, włosy zawinięte w papier itp.), często przypisywane Buddzie Śakjamuniemu lub jednemu z Dalajlamów; papierowe zwoje z tekstami modlitw, a także arkusze papieru z odbitymi z klocka drzeworytniczego, geometrycznymi diagramami z odpowiednimi znakami tybetańskiego pisma. Te odbitki miały odwracać nieszczęścia, choroby, wypadki²⁴. Wydaje się prawdopodobne, że wewnątrz tychże stup umieszczano również plakietki *tsa-tsa* oraz poświęcane ziarno ryżu lub innych zbóż.

Stupy w zbiorach Muzeum Azji i Pacyfiku

Wszystkie egzemplarze stup pochodzących z terenów, na których jest wyznawany buddyzm w odmianie tybetańskiej

Trzech Wozach – therawadzie, mahajanie i wadzajanie; nirwana; wg B. Ch. Olschak, T. Wangyal, *Mystic Art of Ancient Tibet*, Boston 1987, s. 18–19.

²¹ Przy czym powierzchnia, na której stoi kopuła, powinna być na tyle szeroka, aby umożliwić wiernemu rytualne okrążenie *andy*; w praktyce jednak nigdy nie jest to spełnione. Wg G. Tucci, *Transhimalaya*, Geneva 1973, s. 113.

²² Typologia tybetańskich czortenów architektonicznych za: ibidem, s. 113–114.

²³ Wg ibidem, s. 115–116.

²⁴ Wg *Catalogue of the Tibetan Collection (...) in the Newark Museum*, vol. II, Newark, New Jersey 1950 (reprint 1973), s. 16–18, 32–34.

(wadźrajana tybetańska) w posiadaniu Muzeum Azji i Pacyfiku są stupami ołtarzowymi i pochodzą w większości z Mongolii, kraju, który przyjął tę odmianę buddyzmu z Tybetu. Dokonało się to najpierw w XIII wieku (ale pierwsze rozpowszechnienie tej religii okazało się nietrwałe), a powtórnie w XVI wieku. Wadźrajana została przyjęta w obu okresach odgórnie, w wyniku decyzji podjętej przez władców. Jest tam wyznawana do dziś niezależnie od szamanizmu (a przez część wyznawców łącznie z szamanizmem). Buddyzm mongolski stanowi lokalną formę buddyzmu tybetańskiego.

Stupy w zbiorach Muzeum, które zostały zakupione w latach 1980–1982, to:

Stupa o nr. inw. MAP 7033 (il. 1). Ma poniżej kopuły trzystopniową podstawę, a poszczególne stopnie są koliste i obie te cechy razem stanowią wyróżnik stupy *widźaja*, stupy zwycięstwa (tyb. *rNam-rgyal mChod-rten [namgjal czorten]*). Upamiętnia wydłużenie sobie życia przez Buddę o trzy miesiące, co miało nastąpić w mieście Wajśala²⁵.

Kopuła jest owoidalna, spłaszczona mocniej niż w pozostałych stupach w Muzeum; zdobiona motywem girlandy. Z jednej jej strony zwraca uwagę medalion z reliefowym, wizerunkiem żeńskiej bodhisattwy Uszniszawidźai (tyb. Tsugtor Namdzialma). Obecność wizerunku pozostaje w związku z tym właśnie typem stupy. Uszniszawidźaja należy do bóstw długiego życia – obok Buddy Amitajusa i bodhisattwy Białej Tary. W sztuce pojawiały się zarówno jej przedstawienia indywidualne, jak i w triadzie z oboma wymienionymi²⁶. Uszniszawidźaja należała do bóstw żeńskich najwcześniej włączonych do panteonu buddyzmu tybetańskiego (co istotne, nie występowały one w therawadzie i mahajanie – wcześniejszych odmianach buddyzmu), przy tym była popularna w Tybecie i Mongolii.

Podstawa jest kolistą, dwuczęściową (dolną stanowi lotosowy tron, jak w posążkach bóstw, tu o dwóch rzędach płatków, a górną wspomniana wyżej zasadnicza podstawa złożona z trzech kolistych stopni.

²⁵ J. Powers, op. cit., s. 220–221.

²⁶ Triada długiego życia, osobny temat w ikonografii buddyjskiej, jest ukazywana na thankach – zwojach malarskich zawieszanych w świątyniach i domach oraz na miniaturach *tsakli*, służących m.in. do rytuałów inicjacji i jako pomoc w nauczaniu religii przez wędrownych mnichów. W obu tych przedstawieniach Uszniszawidźaja występuje nie w centralnym miejscu, ale w dolnym rogu (w drugim – Biała Tara) w ujęciu frontalnym, poniżej większej od pozostałych postaci Buddy Amitajusa, ukazanego właśnie w pobliżu centrum obrazu.

Il. 1. Stupa *widźaja okrągła*, nr. inw. MAP 7033, fot. il. 1-5 Eugeniusz Helbert / MAP

Również *harmika* ma bardziej złożoną formę i jest w proporcji większa niż w pozostałych egzemplarzach, natomiast iglica (a także jej baldachim) jest bardziej przysadzista i ma tylko pięć dysków. Baldachim ma formę jakby dwóch symetrycznych pierścieni, obłożonych ornamentem. Zwieńczenie stanowi kula (kropla?).

Całość wykonano w technice odlewu z miedzi, następnie mosiądzowanej, z wprawionymi nielicznymi, drobnymi turkusami. W obecnym stanie zachowania jest wtórnie malowana farbą imitującą złoto (nie jest wiadome, gdzie i kiedy dokonano przeróbki). Od spodu zamknięta miedzianym denkiem. Nie jest duża – jej wysokość wynosi 11 cm, a średnica podstawy 6,3 cm.

W karcie katalogowej Muzeum stupa ta jest datowana na przełom XIX i XX wieku. Kolistą, dolną część podstawy, stosunkowo ogólnie potraktowany detal, a także obecność drobnych turkusów sugerują pochodzenie z Tybetu²⁷.

²⁷ Dziękuję za tę uwagę Maciejowi Góralskiemu, kustoszowi Muzeum Azji i Pacyfiku.

Il. 2. Stupa oświecenia, nr inw. MAP 6270

Cztery pozostałe stupy reprezentują typ upamiętniający Oświecenie.

Stupa MAP 6270 (il. 2) – z podstawą na planie kwadratu. Podstawa jest kilkuczęściowa: najniższy element ma kształt kilkustopniowej platformy z otokiem z płatków lotosu przedstawionych w reliefie; główny element, zasadnicza część podstawy, to płaski prostopadłościan (na każdej z jego ścianek są przedstawione w reliefie dwa śnieżne lwy – zwierzęta mityczne stanowiące emblematy Tybetu, flankujące podwójną *wadżrę* – sanskr. *wiśwawadźra*) – symbole nieporuszoności; wyżej – ponad rodzajem gzymsu – wznosi się zasadniczy cokół, złożony z czterech kwadratowych stopni – wyróżnik typu stupy upamiętniającego Oświecenie Buddy po zwycięstwie nad pokusami Mary.

Na tej podstawie znajduje się, oparta na drobnych płatkach lotosu, kopuła (*anda*) o formie typowego dla Tybetu odwróconego, ściętego stożka z zaokrąglonymi krawędziami (jak wspomniano wyżej, specyficzne tylko dla buddyzmu tybetańskiego jest rozszerzenie kopuły ku górze; jest tak również w Mongolii), przy tym nieduża w proporcji do całości. W tym egzemplarzu zdobią ją cztery maski Makary, stwora wodnego, hybrydy z indyjskiej mitologii. Z jednej strony jest okienko

Il. 3. Stupa oświecenia, nr inw. MAP 5773

zdobione ornamentycznym otokiem, z szybką, za którą znajduje się malarski wizerunek Buddy w koronie. Ponad kopułą jest *harmika*, tu zredukowana do formy małej, spłaszczonej, prostopadłościennej kostki. Kolejnym elementem jest iglica na kolistym planie, złożona z 13 dysków, wywodzących się, jak wspomniano wcześniej, z parasola nad pierwotną stupą. Nad nią jest baldachim, w formie ściętego stożka, szerszy niż dyski iglicy. Z dwóch jego stron są przymocowane dekoracyjne girlandy, sięgające w dół do kopuły. Zwieńczenie stanowią połączone sylwetki słońca, księżyca i kropli.

Stupę wykonano w technikach odlewu i repusowania ze srebra (ze śladami złocenia) i ozdobiono precyzyjnymi ornamentami, z użyciem szeregu technik złotniczych. Jej wysokość: 20,5 cm i wymiary podstawy: 12 x 12,4 cm są dość znaczne. Należy dodać, że stupa ma od spodu przylutowane mosiężne denko i przy lekkim potrząśnięciu można usłyszeć grzechoczące w jej wnętrzu sypkie przedmioty, zapewne konsekrowane ziarno lub też drobne kryształki – wchodzące w skład relikwii. Stupa jest datowana na przełom XIX i XX wieku²⁸.

²⁸ W karcie tego eksponatu w katalogu naukowym Muzeum.

Il. 4. Stupa oświecenia, nr inw. MAP 6260

Il. 5. Stupa oświecenia, nr inw. MAP 6268

Stupy MAP 5773 (il. 3), 6260 (il. 4) i 6268 (il. 5) – wykonane według tego samego wzorca, jednak wyraźnie mniejszych wymiarów (ich wysokość to odpowiednio: 13 cm, 11,5 cm i 14 cm) i nieco mniej precyzyjnie zdobione. Różnią się także materiałem: są z miedzi złoczonej i z niektórymi detalami. Natomiast wykonano je w tej samej technice, co stupa MAP 6270: są złożone z elementów wykonanych w odlewie i elementów repusowanych, łączonych następnie ze sobą. Różnice w detalach są następujące: na podstawie stupy 5773 ukazano grawerowane (nie zaś reliefowe) lwy po bokach trzech klejnotów – symboli Buddy, *Dharmy* i *sanghi* (w miejsce podwójnej *wadźry*); z kolei zwieńczenie – słońce, księżyc i kropla zostały ozdobione koralem. W przypadku obu pozostałych stup przedstawię na podstawach (lwy flankujące *triratnę* – trzy klejnoty) są reliefowe. W stupie 6268 wystające elementy podstawy kameryzowano (tu użyto niewielkich turkusów i korali). Wszystkie te trzy stupy również pochodzą z Mongolii i są datowane na początek XX wieku, z wyjątkiem MAP 6268, której czas powstania określono na przełom XIX i XX wieku.

Podsumowanie

Stupy w zbiorach Muzeum Azji i Pacyfiku w Warszawie reprezentują dwa typy: stupa oświecenia (MAP 6270, 5773, 6260 i 6268) i stupa *widźaja* (MAP 7033). Największy z tych eksponatów, MAP 6270, doskonale odzwierciedlający złożoność przedmiotu, jakim jest stupa, to precyzyjnie opracowany przykład dość dużej stupy ołtarzowej, wykonanej z myślą o ołtarzu w świątyni. Pozostałe to małe stupy przeznaczone do domowego ołtarza lub jako cenne prywatne wotum. Stupy typu *widźaja* występują w odmianach: z dolną częścią podstawy niską, kolistą lub z wysoką (i dużą w proporcji do całości), kwadratową. Stupy *widźaja* o kolistych podstawach są rzadsze i to dodatkowo przyczynia się do wartości egzemplarza MAP 7033.